

PITANJA NASTALA ANALIZOM ETNIČKE STRUKTURE STANOVNIŠTVA U SFR JUGOSLAVIJI

Eugene A. HAMMEL*

Carl MASON,* Mirjana STEVANOVIĆ[▲]

Uvod

Ovaj rad¹ razmatra rezultate popisa stanovništva SFR Jugoslavije 1961, 1971, 1981. i 1991. godine u nameri da napravi procenu stepena etničke različitosti za sve teritorijalne nivoe (naselje, opština, region). U analizi rezultata smo se suočavali sa filozofskim i tehničkim teškoćama, što će biti objašnjeno dalje u tekstu. Kao prvo želimo da pojasnimo razloge za ovakav tip analize.

Ovoj analizi je prethodio rad o demografskoj dinamici srpske, crnogorske i albanske populacije na Kosovu i Metohiji i u susednim oblastima Srbije između 1961. i 1981. godine (Hammel, Stevanović, 2004). U njemu je testirana, ali drugačijim metodama, već objavljena analiza autorki Petrović i Blagojević (1992). Naši glavni zaključci bili su:

- Vremenom su se albanska i nealbanska populacija na Kosovu i Metohiji kao i u Sandžaku, Bujanovcu i Preševu udaljavale jedna od druge.
- Stepem udaljavanja jedne etničke grupe je bio u obrnutoj proporciji njenoj zastupljenosti u lokalnoj populaciji. Što je grupa bila manja to je veća verovatnoća da su njeni članovi emigrirali. Međutim, odnos između zastupljenosti i stepena udaljavanja je vremenom slabio.

Na osnovu ovih zapažanja mi smo zaključili da su neprijateljski odnosi između etničkih grupa i strah od nasilja bili važni faktori za emigraciju

* Department of Demography, University of California, Berkeley.

[▲] Department of Cultural and Social Anthropology, Stanford University, Stanford.

¹ Rad je delimično pomognut od strane The Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies i Committee on Research, of the University of California, Berkeley.

manjinskog entiteta. Međutim, mi smo pretpostavili da su članovi manjinske grupe bili u različitim odnosima sa lokalnom većinskom grupom tako da su se neki osećali ugroženije od ostalih. Oni koji su bili najugroženiji otišli su prvi a ostali su oni koji su se osećali manje ugroženi. Efekat ugroženosti se smanjivao tokom vremena (pod uslovom da su svi ostali faktori jednaki) kao i verovatnoća za iseljavanje, jer je populacija postala imunija na zastrašivanje. Međutim, kasnija politička događanja su poremetila ovaj proces i povećala ranjivost onih koji su pre toga bili manje ranjivi.

Ovi zaključci, izuzev zaključaka o efektima selekcije vezane za doživljavanje ugroženosti i posledičnog usporavanja emigracije kao i paralelizmu albanske i nealbanske populacije se u osnovi podudaraju sa zaključcima baziranim na anketnom istraživanju autorki Petrović i Blagojević po pitanju srpske i crnogorske populacije na Kosovu i Metohiji.

Da li je ovaj isti process iseljavanja koegzistencijalnih etničkih grupa mogao prethoditi i biti predznak raspadu po etničkim linijama SFR Jugoslavije? Da li je moguće u etničkoj raspodeli uočiti isto udaljavanje nacionalnih grupa što bi bio ključ za postojanje lokalnog nacionalnog separatizma koji se kasnije pokazao u raspadu Jugoslavije? Da li je etnički nesklad bio uzrok za raspad države?² Važno je napomenuti da je naše zanimanje za događaje koji su prethodili raspadu učinilo neophodnim uključivanje poslednjih dostupnih podataka iz perioda koji je prethodio raspadu, naime rezultate popisa stanovništva iz 1991. godine.

Prethodna analiza stanovništva Kosova i Metohije (Hammel i Stevanović, 2004) bila je bazirana na objavljenim tabelama popisa o migratornim kretanjima na opštinskom i višem nivou. Za analizu koja je prezentirana u ovom članku mi koristimo objavljene tabele o etničkom sastavu stanovništva vezane za period između 1961-1991 godine iz više razloga.³

- Podaci o migratornom kretanju se odnose samo na poslednje useljavanje/iseljavanje. Otuda su podaci o prethodnim migratornim kretanjima nepoznati

² Popularna izdanja na temu raspada Jugoslavije (na engleskom jeziku) ističu ulogu "dugopostojeće nacionalne mržnje". Dva sveobuhvatnija prikaza političke situacije u Jugoslaviji koji su doveli do njenog raspada su dali Denitch (1994) i Allcock (2000).

³ Podaci *Popisa 1991*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1998 (CD ROM izdanje).

- Opština je velika jedinica za analizu i promenljiva. Granice opština se često menjaju. Društveni život i međuetnički odnosi su važniji na nivou naselja nego na nivou opštine.⁴
- Procene rizika ili stepena migracije su veoma teške zbog nedostatka podataka o natalitetu i mortalitetu po etničkim grupama na nivou naselja ili čak opštine. Ova bazična informacija koja je neophodna za procenu rizika u popisu stanovništva ne postoji.
- Format i uporedivost podataka o etničkoj distribuciji popisa stanovništva iz 1991. godine su mnogo bolji u odnosu na informaciju o migracionim tokovima. Iako je u vreme objavljivanja rezultata popisa iz 1991. format i sadržaj popisa u različitim republikama počinjao da se razlikuje, informacija o broju stanovnika po nacionalnosti deluje najpouzdanije. Tako je iz popisa bilo važnije da se uvrstiti podaci o broju stanovnika prema etničkoj pripadnosti. Naravno da postoje kasniji popisi stanovništva za neke od novonastalih država ali ne postoje za sve i nisu svi iz iste godine, što otežava poređenje. Zbog svega navedenog, odlučili smo da koristimo rezultate popisa stanovništva iz 1991 godine.

Problemi sa popisnim podacima

Postoje mnoge poteškoće u ovakvom istraživanju kao i u svakom drugom istraživanju koje se bavi deklarativnom nacionalnom pripadnošću u SFR Jugoslaviji. Neki od ovih faktora utiču i na istraživanje deklarativne etničke pripadnosti u drugim državama.

Svako izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti je na neki način politički izraz. U popisima stanovništva SFRJ svako je mogao da izrazi svoju nacionalnu pripadnost po izboru koji je mogao zavisiti od sopstvenog nahođenja kao i od uslova u neposrednom okruženju. Ovi faktori su možda bili posebno značajni u izboru nacionalne pripadnosti "Jugosloven" ili "Musliman" i u izboru nacionalne pripadnosti baziranom na teritoriji stanovanja. Osobe čiji su roditelji ili dalji rođaci različite nacionalne pripadnosti su mogle da se izjasne na različite načine u različitim popisima. Osobe iz manjinskih etničkih grupa a posebno iz onih koje su bile zastrašene od strane većinske populacije su mogle da prikriju svoju pripadnost manjinskoj grupi i da se

⁴ Naravno, domaćinstvo je osnovnija društvena jedinica od naselja, a moguće je ispitati i mešane brakove. Međutim, taj pristup ima probleme; na primer, nivo na kojem su podaci prikupljeni je viši od onog na kojem su podaci o etničkim migracijama. Pogledaj, na primer, Boteva (1994) i Simića (1994).

izjasne kao pripadnici većinskog naroda ili da izaberu neki drugi odgovor.⁵ Dakle, popisni podaci o nacionalnoj pripadnosti u izvesnoj meri ne odslikavaju nacionalnost koja *jeste*, već odslikavaju to kako su se ispitanici osećali po tom pitanju u određenom trenutku.

Iako bi poređenje etničke distribucije u dužem vremenskom periodu nego što je 1961-1991 godina bilo korisno, ono je problematično. Pre 1961. godine nacionalnost u smislu u kojem je korišćena između 1961-1991 godine bi morala da bude izvedena iz podataka o religijskoj pripadnosti i/ili o jezičkoj pripadnosti. Posle 1991. godine podaci u popisima država naslednica SFRJ se razlikuju kao i način etničke klasifikacije. Šta više i u popisu iz 1991. sistem klasifikacije u pojedinim republikama je nedosledan (vidi dole).

Mada smatramo da je uvođenje podataka popisa stanovništva iz 1991. godine od suštinskog značaja za analizu i posebno za uočavanje promena koje su se događale neposredno pre kolapsa SFRJ, svesni smo da postoje problemi i u podacima iz 1991. Sistem etničke klasifikacije u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini (prema objavljenim podacima) se razlikuje od onoga koji je zadržan u Srbiji i Crnoj Gori. S druge strane podaci za Makedoniju i Sloveniju nisu ni objavljeni. Na Kosovu i Metohiji kao i u opštinama Bujanovac i Preševo u Centralnoj Srbiji ne postoje pouzdani podaci na nivou naselja za 1991. godinu, jer je Albanska zajednica odbila da učestvuje u popisu. Čak su i podaci na nivou opština u ovim oblastima samo procene stvarnog stanja na osnovu metodologije koja nije potpuno transparentna.

Kao što je već pomenuto, opština kao osnovna jedinica analize nije odgovarajuća između ostalog i zbog toga što se njene granice i naselja koja je čine mogu promeniti između dva popisa. Naselje je osnovnija jedinica društvene interakcije i ono je pogodnija jedinica za analizu uključujući i potrebe ovog rada.⁶

Međutim tehnički je teško porediti individualna naselja kroz vreme. Sama naselja su stabilne geografske lokacije kroz vreme, iako mala sela mogu da nestanu is popisa zbog iseljavanja stanovništva, a nova naselja da nastanu što se najčešće događa pri većim gradovima. Veoma retko se ime naselja menja. Međutim, identifikacija naselja kroz vreme u popisima ima poteškoća jer način pisanja njihovog imena se razlikuje kroz popise. Ovakve razlike nisu veliki problem za istraživače koji poznaju jezik. Na primer, Suvi Dol u jednom popisu je najverovatnije Suvi Do u drugom popisu, naročito ako se

⁵ Izvrsnu istorijsku raspravu o značaju etničkog pitanja u jugoslovenskim popisima daje Mrđen (2002).

⁶ S druge strane, opština je osnovna jedinica formalne političke saradnje između etničkih grupa.

ovako imenovana naselja nalaze u istoj opštini. U jednom popisu se pojavljuje G. Novo Selo, a u u drugom popisu kao Gornje Novo Selo, i slično. Za statističke analize uz pomoć računara ovakve razlike u imenu predstavljaju veliki problem. On bi se mogao izbeći ukoliko bi u svakom popisu svako pojedinačno naselje imalo jedinstven identifikacioni kod koji bi bio konstantan, ili, na primer, ako bi u svakom popisu naselja imala obeleženu geografsku širinu i dužinu. Još jedan problem za ovakvu analizu je to što se imena mnogih naselja dupliraju. Na primer, mnoga naselja se zovu Kamenica. Bez saznanja u kojoj opštini je svaka od ovih Kamenica nemoguće je samo na osnovu imena shvatiti o kojoj se Kamenici radi. Međutim, kao što je već pomenuto granice, određenje pa čak i postojanje opština je nestabilno. Naša Kamenica koja pripada jednoj opštini u jednom popisu može da se pojavi u drugoj opštini u narednom popisu. Isto tako jedna od ovih opština može da ne postoji u narednom popisu. Nažalost, dosledne identifikacione liste naselja izgleda da ne postoje.⁷ Dodatni problem u analizi je velika promenljivost veličine naselja. U nekim popisima, kao na primer u Sjedinjenim Američkim Državama osnovna agregativna jedinica (Američki census tract) je uvek manje-više ista (oko 2.500-8.000 stanovnika). U jugoslovenskim popisima neka naselja imaju ispod 100 stanovnika dok su druga vrlo velika i skoro je sigurno da su heterogena u mnogo čemu. Na primer, u 1991. godini naselje Novi Sad je imalo 180.000 osoba.

⁷ Liste koje uključuju primere iz sveta po zemljama se mogu naći na:
<http://gnswww.nga.mil/geonames/GNS/index.jsp>.

Ove liste navode sve geografske odlike ne samo naseljena mesta. One su načinjene skeniranjem mapa koje su često različitog datuma i iz različitih država. Tako, na primer, ista lokacija u Srbiji može da se pojavi ubačena različitih datuma i sa nazivima na različitim jezicima, na primer na srpskom, albanskom, nemačkom, engleskom. Administrativni centri kao što su opštine su označeni, i oni se pojavljuju u listi kao naselja. Međutim liste su organizovane po azbučnom redu, a administrativne lokacije naselja nisu date. Svaka lista obuhvata jednu državu te je ranije cela SFRJ bila na jednoj listi, a sada je ona podeljena na nove liste za svaku od novonastalih država. Lozinka za Srbiju je na primer RB a dokument sa geografskim imenima za Srbiju se može dobiti na: <http://earth-info.nga.mil/gns/html/namefiles.htm>. Nije lako koristiti ova dokumenta za potrebe popisa stanovništva, osim ukoliko korisnik poseduje detaljno poznavanje njihove okvirne lokacije. Na primer, višestruki navodi lokacija koje su očigledno iste zbog jednakih imena često nisu navedena na istim mestima već mogu biti kilometrima udaljene. Istraživač se mora odlučiti u kojem rasponu će dozvoliti grešku pri korišćenju podataka o lokaciji, što je inače vrlo teško. Na primer, mogu se uočiti očigledni duplikati ako se pronade sedište opštine koji je tom naselju najbliži, ali naselje možda ne pripada administrativno toj opštini. Poteškoće vezane za upotrebu ovih lista su bile prevelike tako da mi nismo nastavili taj proces. Konačno, pouzdan podatak o lokacijama mesta korišćenih u popisu mora doći od same institucije koja popisuje. Sada kada svaka novonastala država ima svoju službu za popis, nejasno je da li je moguće obezbediti takvu informaciju.

Kako smo mi rešavali ove probleme?

U analizi podataka iz 1991. godine smo izostavili Makedoniju i Sloveniju zbog nedostatka, a Kosovo i Metohiju zbog nepouzdanosti podataka. Isto tako naši rezultati za Centralnu Srbiju ne uključuju Bujanovac i Preševo u 1991. Međutim, mi takođe izostavljamo Bujanovac i Preševo u svim ostalim godinama da bismo mogli da poredimo podatke za Centralnu Srbiju za period 1961-1981 sa onima iz 1991. godine. Da smo za period 1961-1981 godina uključili i ove dve opštine, ne bismo znali da li su promene u podacima za Centralnu Srbiju od 1981-1991 realne ili one nastaju zbog odsustva i prisustva ove dve opštine. Naravno da je moguća i drugačija analiza; moguće je uključiti podatke za Centralnu Srbiju samo za period 1961-1981 i tada uvrstiti te dve opštine.

Da bismo koristili informacije o etničkoj pripadnosti za period 1961-1991 iz svih republika SFRJ, morali smo da primenimo jedinstveni sistem etničke klasifikacije koji nije bio složeniji od onog najjednostavnijeg. A to je sistem nacionalne pripadnosti primenjen u popisu Hrvatske i Bosne i Hercegovine u 1991. godini. Ovaj sistem je uključio sledeće nacije: Hrvate, Srbe, Muslimane, Ostale i Jugoslovene. Ove nacionalnosti su bile u većini i/ili politički najznačajnije grupe u ovim republikama. Međutim, numerički i politički važne grupe u Centralnoj Srbiji i na Kosovu, kao što su Crnogorci i Albanci, nisu navedeni kao posebne grupe u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini u 1991 godini, dok je to navedeno u popisnim podacima Srbije i Crne Gore. Mi ćemo se vratiti na ovaj problem u daljem tekstu, ali je neophodno da naglasimo nekoliko poenti. Ne čini se svrsishodno poređenje distribucije Hrvata, Srba i Muslimana u Bosni i Crnoj Gori. U Bosni bi Crnogorci i Albanci bili klasifikovani u kategoriju "Ostali" i zbog poređenja morali bi biti isto tako klasifikovani u Crnoj Gori gde su oni dve od tri dominantne grupe. Umesto toga mi koristimo *pet najbrojnijih* grupa u svakom regionu i pokazujemo da zbog statističkih zahteva ovakva klasifikacija ne bi bitno iskrivilo analizu (sledi u tekstu). Sa druge strane jasno nam je da zbog ove procedure statistička analiza gubi neka od svojih političkih značenja.⁸

Zbog navedenih razloga, mi smo usmerili analizu na apstraktniji statistički nivo i odlučili da ne navodimo brožčane odnose između pojedinih nacionalnosti, već da analiziramo etničku raznovrsnost naselja za svaki

⁸ Na primer, uzmi u obzir hipotetičko naselje koje se sastoji od 80% Srba i 20 % Albanaca naspram naselja koje se sastoji od 80% Mađara i 20% Slovaka. Društvena dinamika u ova dva naselja bi najverovatnije bila vrlo različita.

popis. Mi smo ovu analizu proširili i na etnički sastav opština i regiona. Elementi analize su sledeći (i oni donekle ponavljaju ono što je već rečeno):

- Za osnovnu jedinicu analize smo izabrali naselje jer je najosnovnija jedinica društvenog života koja je korišćena u popisima a koja sadrži podatke o nacionalnosti.
- Pojednostavili smo način pisanja imena naselja da bi ih prilagodili radu računara. Međutim, nismo pokušali da standardizujemo imena naselja. Svako naselje i njegova opština predstavljaju podatak za analizu bez obzira na njihovo ime. Drugim rečima, svaki red naveden u tabeli svakog godišnjeg popisa na nivou naselja je podatak korišćen u analizi.⁹
- Analizirani su podaci za osam regiona SFRJ. To su pet republika, Centralna Srbija, Kosovo i Metohija i Vojvodina. Ovakva organizacija je primenjena u analizi svih popisa stanovništva od 1961 do 1991.
- Zbog nemogućnosti da direktno brojčano, apsolutno ili relativno, poredimo etničke grupe mi smo sveli nacionalnu klasifikaciju za svaki od osam regiona na pet najzastupljenijih etničkih kategorija uključujući i kategoriju "Ostali". Ovaj princip je korišćen u Hrvatskoj i Bosnu-Hercegovini u 1991. godini.¹⁰ Ona kategorija koja nije ušla u pet navedenih, ubačena je u kategoriju "Ostali". Ovo svođenje etničkih kategorija u svim godinama popisa kao i u svim regionima nema značajni efekat na naše statističko merenje etničke raznovrsnosti ili segregacije (pogledaj dole). Pet najbrojnijih etničkih grupa u bilo kom regionu i popisu čine u proseku 96,4% populacije. Iako je sasvim jasno da najbrojniju etničku grupu u Hrvatskoj čine Hrvati, a u Crnoj Gori Crnogorci i da Crnogorci nisu navedeni kao zasebna etnička grupa u okviru 5-članog sistema u Hrvatskoj i da Hrvati nisu navedeni u istom sistemu u Crnoj Gori, identitet pojedinih grupa ne čini razliku u statističkom merenju. Naime, ovo ispitivanje je usmereno na broj etničkih grupa (u ovom slučaju 5) i na proporcionalnu raspodelu osoba po tim grupama. Sigurno je da ukoliko bismo posedovali podatke u formatu koji je korišćen pre popisa 1991. (sa 11 etničkih grupa) koristili bismo ih za ovu

⁹ Međutim, mi smo vodili računa o očigledno jedinstvenim mestima i načinili standardizovane liste naselja po šablonu republika: opština: naselje. Tako, na primer, uža: aleksandrovac: aleksandrovac: predstavlja naselje Aleksanrovac u istoimenoj opštini u Centralnoj Srbiji. Interesantno je da ovakva standardizacija smanjuje broj očiglednih geografskih lokacija u SFRJ sa 10.000 na 7.000. Ta razlika pokazuje okvirno nedoslednosti koje se događaju između dva popisa u ispisivanju imena naselja i u pomeranju granica opština.

¹⁰ Mi smo pretpostavili da su pet grupa korišćenih u popisu 1991. godine u ova dva regiona u stvari i najbrojnije grupe, ali je to nama nemoguće proveriti. Uključenje kategorije "Jugosloven" u popisu 1991. možda ne znači i da je ova grupa bila među pet najbrojnijih.

analizu, međutim za nas je bilo važnije da uključimo u analizu podatke iz 1991. godine što nas je primoralo da usvojimo već opisani petoklasni sistem.

- Statistička mera koja je korišćena za etničku raznovrsnost je merenje entropije. Koncept entropije je dobro poznat u fizici, hemiji i u mašinstvu, kao i u informatici. Za ove nauke entropija je mera narušavanja reda, odnosno mera nesigurnosti u prirodu signala ili u identifikaciju objekta.¹¹

Entropija (E) se definiše na sledeći način:

$$E = \sum_{i=1}^n p_i \frac{1}{\ln(p_i)}$$

gde je p_i proporcija stanovništva u kategoriji i a $\ln$ je prirodni logaritam.¹²

Gde je $p=0$, vrednost $p \cdot 1/\ln(p)$ se podrazumeva da je 0. Tako da prazna kategorija ne doprinosi ništa ukupnom iznosu. Ukoliko kategorija sadrži sve od navedenih opservacija tako da su sve ostale kategorije prazne, vrednost E je 0 i ne postoji nesigurnost oko identiteta opservacije. Dok 0 uvek predstavlja donja granica E, njegova najviša granica je funkcija broja kategorija koje nisu prazne.

U ovoj analizi entropija je mera nesigurnosti etničke identifikacije osobe koja je nasumice izabrana iz nekog naselja, opštine ili regiona. Očigledno je da bi dva faktora uticala na tačnost odgovora posmatrača koji bi trebalo da pogodi etničku pripadnost nasumično odabrane osobe iz određene populacije. Prvi faktor je broj etničkih kategorija. Kada bi posmatrač morao da izabere između stotinu kategorija, njegov izbor bi bio manje siguran nego u slučaju izbora između dve kategorije. U našem slučaju posmatrač bi morao da izabere između pet kategorija, što je konstantan faktor kroz čitavu analizu. Drugi faktor je proporcionalna raspodela osoba po etničkim kategorijama. Ukoliko posmatrač zna da je u naselju u Vojvodini 90% Srba i 10% Mađara, on zna da je najverovatnije osoba ispred njega Srbin. Naprotiv, da je odnos u naselju 50% Srba i 50% Mađara, njegove šanse za uspešan odgovor bi bile znatno manje. One bi bile 50%, dok su u prethodnom primeru one bile 90%. Ista procena može da bude korišćena i na nivou opštine i na nivou regiona. Pravilo koje treba zapamtiti je da što je ravnomernija etnička raspodela stanovništva veća je nesigurnost da se pogodi etnička pripadnost osobe koja je nasumice izabrana iz populacije i stoga je entropija veća. U ovom radu mi koristimo koncept raznovrsnosti da

¹¹ Videti, na primer: <http://mathworld.wolfram.com/Entropy.html>.

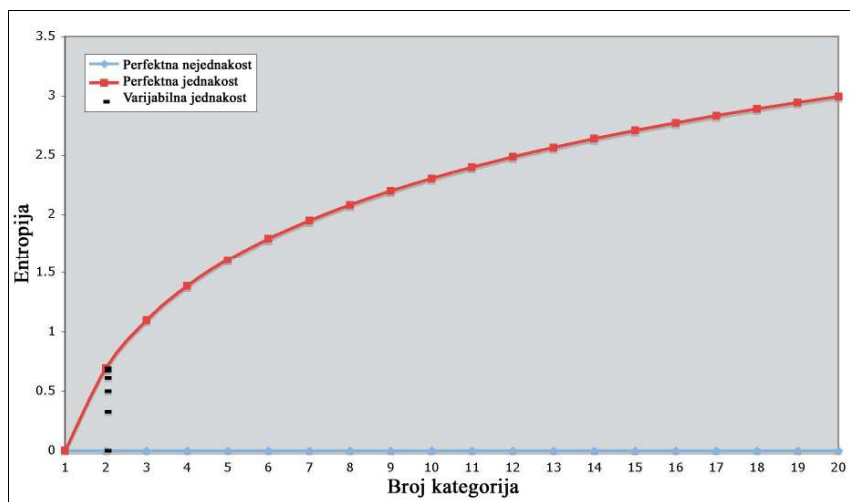
¹² U teoriji informatike se koristi logaritam do osnove 2; mi ovde koristimo prirodni logaritam koji se češće susreće u ispitivanjima raznolikosti.

izrazimo ovu nesigurnost. Sto je etnički raznovrsnija populacija to je veća nesigurnost u etnički identitet osoba koje su nasumice izabrane.

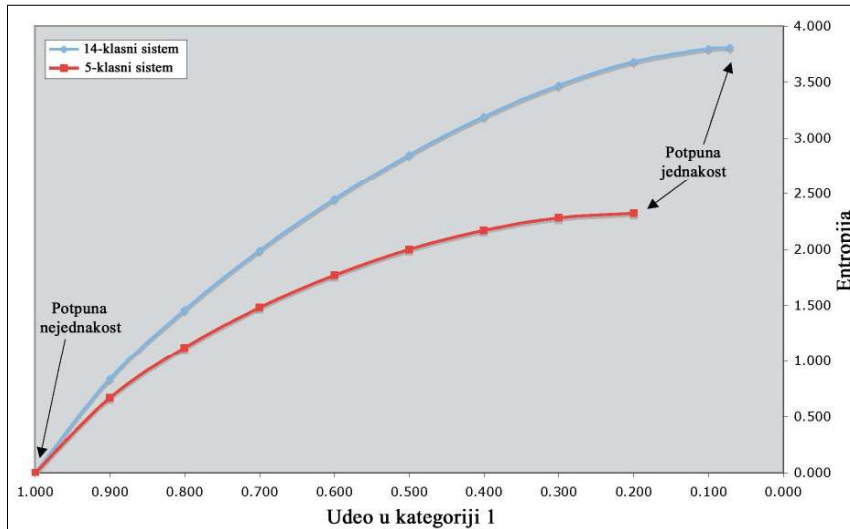
Grafikon 1. pokazuje da je nivo entropije funkcija broja kategorija, zavisno od tri uslova. Pod uslovom perfektne nejednakosti, u kojoj samo jedna kategorija ima članove dok su ostale prazne, entropija je uvek jednaka 0. Pod uslovom perfektne jednakosti, kada sve kategorije imaju poednake udele, entropija raste logaritmički sa porastom broja kategorija. Mi takođe iznosimo jednostavni scenario varijabilne jednakosti za dvo-kategorijski sistem. U ovom slučaju, prva kategorija ima, sukcesivno, udele od .1,.2,.3,.4,.5. Entropija raste sa jednakošću udela i tako je maksimalna u slučaju potpune jednakosti.

Grafikon 1.
Grafikon 1. Entropija prema broju kategorija

Grafikon 2. pokazuje sličnosti i razlike između 14-klasnog i 5-klasnog sistema klasifikacije. U svakom sistemu, grafikon počinje u donjem levom uglu u uslovima potpune nejednakosti, sa svim osobama u prvoj kategoriji, tako da je entropija jednaka 0. Onda, korak po korak, udeo za prvu kategoriju je smanjen za 1/10 i taj deo je jednako raspoređen na preostale

Grafikon 2.
Entropija u 14-klasnom i 5-klasnom sistemu

kategorije. Konačno, svaki sistem dostiže stanje potpune jednakosti. Dve krivulje imaju različite maksimume, jer je maksimalna entropija u funkciji broja kategorija, ali obe dostižu svoje maksimume pod uslovom potpune jednakosti. Krivulje imaju isti oblik; iskrivljenje ne postoji.

Rezultati analize

Ukratko rečeno, ova analiza pokazuje da je u periodu od 1961-1991. godine, etnička različitost bila ujednačena ili se uvećavala na svim administrativnim nivoima u svim regionima, izuzev na Kosovu i Metohiji. Iz ovog zaključka sledi teško političko i filozofsko pitanje: da li se bivša Jugoslavija raspala po etničkim linijama *uprkos* činjenici da je počinjala da biva sve više etnički raznovrsna sa izuzetkom Kosova i Metohije ili je raspad nastao *zbog toga*?

Kao uvod u prikaz rezultata analize, tabela 1. pokazuje proporciju jednonacionalnih naselja, po godinama i regionima, koja, naime, imaju različitost jednaku nuli. Kolona 1 pokazuje imena regiona. O nekim aspektima ove tabele govori se ponovo u daljoj analizi.

Tabela 1.
Proporcija jednonacionalnih naselja

Region	Godina			
	1961	1971	1981	1991
Bosna i Hercegovina	0,2127345	0,207900562	0,173491929	0,286102555
Crna Gora	0,3884035	0,174741859	0,211460856	0,149317406
Hrvatska	0,2476317	0,219176030	0,118071203	0,142025794
Kosovo i Metohija	0,1684064	0,273170732	0,334487535	...
Makedonija	0,2985075	0,359882006	0,390410959	...
Slovenija	0,5641366	0,547710241	0,467056856	...
Centralna Srbija	0,4198976	0,158254084	0,119402985	0,134885978
Vojvodina	0,0000000	0,002217295	0,004273504	0,002155172

Vojvodina ima najnižu proporciju jednonacionalnih naselja i time je etnički najraznovrsnija na nivou naselja. Neke manje fluktuacije postoje u periodu od 1961. do 1991. godine. Sledeći i manje etnički raznolik region, bar u 1961. godini, je Kosovo i Metohija za koga su podaci navedeni samo u tri popisa zbog nedostatka pouzdanih podataka u popisu stanovništva iz 1991. godine. Obratite pažnju na to da proporcija jednonacionalnih naselja oštro raste u tri pokazana popisa. U Bosni i Hercegovini jednonacionalnost je razumno visoka na nivou naselja u 1961. godini i neznatno opada u naredna dva popisa, ali zatim naglo raste u popisu od 1991. godine. U Crnoj Gori jednonacionalnost je dosta visoka u 1961, ali se ona neravnomerno smanjuje kroz vreme sve do komparativno niskog nivoa. U Hrvatskoj nivo jednonacionalnosti opada kroz vreme, ali se ponovo pojačava u 1991. godini. Kosovo i Metohija je već diskutovano. Makedonija ima sličan nivo kao Hrvatska u 1961. godini, ali suprotno od Hrvatske ovde se jednonacionalnost povećava u narednim popisima. (Za Makedoniju ne postoje pouzdani podaci u 1991. kao ni za Kosovo i Metohiju i Sloveniju). Slovenija je ekstremni slučaj sa daleko najvišim nivoom jednonacionalnosti, ali on opada do 1981. godine. Centralna Srbija startuje u 1961. godini sa nivoom jednonacionalnosti nešto višim u odnosu na Hrvatsku, ali nivo naglo opada do 1991. godine.

Ova tabela pokazuje nekoliko stvari. Prvo, da su u 1961. godini jednonacionalna naselja bila sasvim uobičajena u mnogim regionima i verovatno činila između jedne petine i jedne polovine svih naselja. Uz

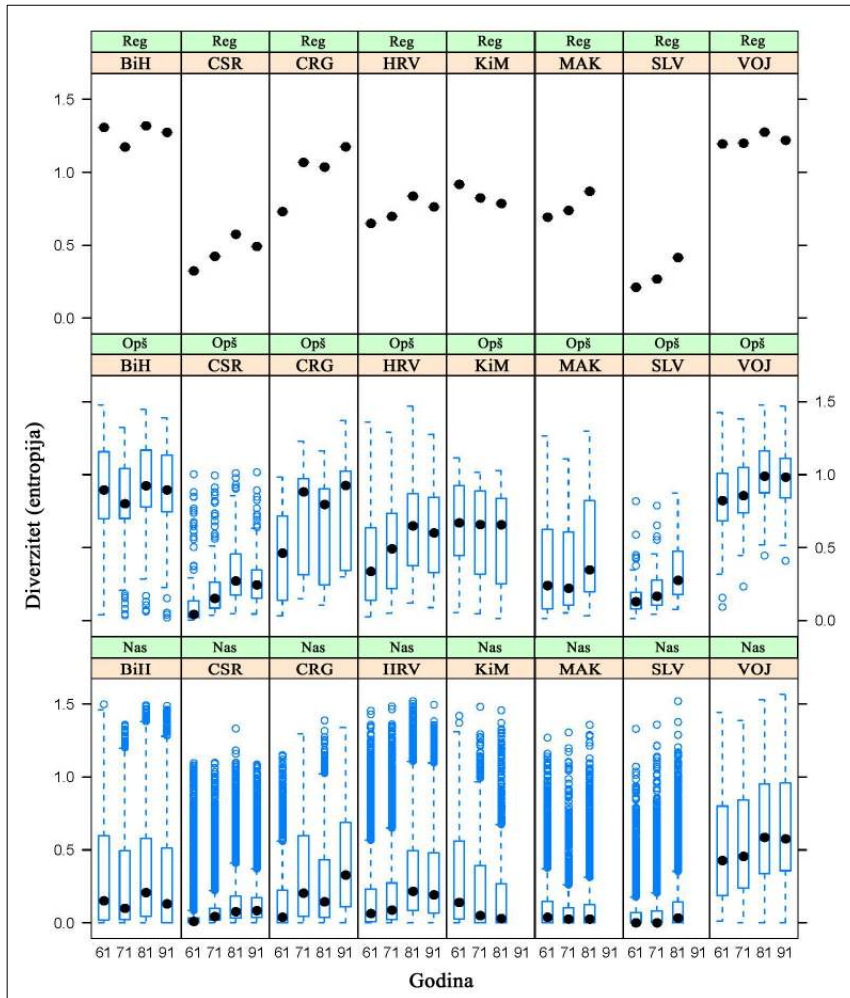
nekoliko izuzetaka, jednonacionalnost je imala tendenciju da vremenom opada, mada se u 1991. registruje povećanje. Moramo naglasiti da su većinu jednonacionalnih naselja činila mala sela i da stoga opadanje jednonacionalnosti možemo bar delimično pripisati trendu depopulacije i nestanku malih sela. Stalne migracije stanovništva bi mogle biti još jedan faktor. Model na Kosovu i Metohiji odslikava istorijat porasta etničkog konflikta i odlazak populacije iz raznorodnih naselja u sigurnost naselja koja su etnički homogena. Promena trenda u Hrvatskoj i naročito u Bosni i Hercegovini bi mogla biti rezultat toga što su pojedinci iz manjinskih populacija otišli još pre početka otvorenih neprijateljstava.

Grafikon 3. pokazuje diverzitet (različitost) u četiri popisa na nivou naselja, opština i regiona za svaki od osam regiona.

Grafikon je podeljen na tri nivoa (reda) i osam kolona. Svaka kolona se odnosi na jedan region. Na dnu su date godine popisa za svaku kolonu navedene kao 1961, 1971, 1981, 1991. Tri nivoa se odnose na naselje, opštinu i region od dna prema vrhu i obeleženi su sa naselje, opština, i region. Ime regiona je navedeno za svaki nivo. Sa leve ili desne strane svakog reda pokazane su vrednosti za raznovrsnost od 0 do 1,75. (Mera različitosti ima donju granicu od 0, a za petoklasni sistem najveću granicu od 6,438. Gornja granica je za situacije u kojima svaka klasa sadrži jednu petinu populacije i stoga je maksimalno raznovrsna. Očigledno je da je čak i ekstremna različitost u podacima za Vojvodinu u 1991. godini samo oko jedna četvrtina ukupne moguće raznovrsnosti – objašnjenje sledi.)

Svaki od 24 mini grafikona je takozvani *box-plot*. Kontura boksa sadrži srednju polovinu distribucije počevši od 25. do 75. procenta. Tačka u sredini boksa je sredina distribucije; jedna polovina opservacija pada iznad nje, a polovina ispod nje. Repovi i tačke koje su van boksa predstavljaju one slučajeve koji ne spadaju u donjih i gornjih 25 procenata. Obratite pažnju da nema podataka sa Sloveniju, Makedoniju i Kosovo i Metohiju u 1991, jer podaci nisu bili dostupni. Takođe, je primetno da su distribucije pod velikim nagibom. Na donjem kraju boksa nema ekstremnih vrednosti (niska raznolikost), jer je granica nula, ali u mnogim slučajevima postoje ekstremne vrednosti u dugom repu prema višem kraju skale. To znači da je u svakom popisu većina administrativnih nivoa imala prilično nisku raznovrsnost, ali da su visoke raznovrsnosti ređe. Kao što je već pretpostavljeno, veliki deo niske raznovrsnosti je stvoren naseljima sa raznovrsnošću ravnoj nuli. Primećuje se da je medijana vrlo malo pod uticajem ekstremnih podataka i zbog toga je stabilnija nego što je aritmetička sredina (koja ovde nije pokazana).

Grafikon 3.
Diverzitet (5 kategorija) na raznim nivoima

Zanimljiv slučaj je Vojvodina na krajnjem desnom kraju grafikona. Etnička raznovrsnost naselja u Vojvodini se dosledno uvećava od 1961. do 1981. godine, ali se taj porast usporava između 1981. i 1991. godine. U naseljima Vojvodine nema onih koja se jako udaljavaju, pokazatelji distribucije nisu mnogo zakošeni, mada medijana nije sasvim u samoj sredini kutije. Uočava se da Vojvodina na nivou naselja ima viši nivo različitosti od drugih regiona.

Centralna Srbija je donekle slična Vojvodini. Različitost naselja je niža nego u Vojvodini, ali se vremenom uvećava i izjednačava u 1991. godini. Međutim, pokazatelji distribucije sa velikim nagibom u poređenju sa onima u Vojvodini. Većina naselja u Centralnoj Srbiji nije mnogo raznovrsna, ali neka od njih su to veoma.

Situacija u Sloveniji između 1961. i 1981. godine je slična kao u Centralnoj Srbiji, ali nema podataka za 1991. Makedonija je slična Sloveniji u niskom nivou raznovrsnosti, ali ne postoji očigledna promena kroz vreme. U Crnoj Gori postoji više raznovrsnosti, ona se vremenom uvećava, ali nejednako. U Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini raznovrsnost je na sličnom nivou, ali promena je neravnomerna, sa padom u 1991. godini.

Izuzetak je Kosovo i Metohija. Raznovrsnost ovoga regiona posmatrana na nivou naselja vremenom opada.

Ovi modeli su manje ili više isti kada se pojava posmatra na opštinskom nivou. Kosovo i Metohija je izuzetak. Dok raznolikost opada na nivou naselja, ona se skoro ne menja na opštinskom nivou. Ovakav rezultat bi mogao da znači da su stanovnici menjali naselja u okviru iste opštine u želji da se pridruže drugima koji su iste etničke pripadnosti radije nego sto su ostajali u etnički raznovrsnoj sredini. Dakle, raznovrsnost naselja je mogla da se smanji, ali obzirom da su pojedinci ostajali u okviru iste opštine raznolikost populacije u opštini je ostala nepromenjena.

Na nivou regiona, izuzev na Kosovu i Metohiji, raznovrsnost se vremenom povećavala, ali sa nekim obrtima u 1991. godini u Centralnoj Srbiji i u Hrvatskoj, kao i u manjoj meri u Bosni i Hercegovini. Ovo može da oslikava činjenicu da su se izbeglice već pred 1991. godinu selile iz Hrvatske u Centralnu Srbiju i smanjivale raznovrsnost stanovništva u oba regiona. Ista promena u Bosni i Hercegovini bi mogla, takođe, da oslikava kretanje izbeglica.

Osnovni model koji se uočava na grafikonima je da se raznolikost najčešće uvećavala ili možda ostajala na istom nivou u periodu od 1961. do 1991. godine, izuzev na Kosovu i Metohiji gde je kontinuirano opadala, sa čestim izvesnim usporenjima ili obrtima u vidu porasta.

Diskusija

Kako bismo mogli da protumačimo ove statističke modele? Prvo želimo ponovo naglasiti da je etnička identifikacija putem ličnog izjašnjavanja osetljiva na političko okruženje. Osobe koje su deo manjine mogu da se

odrede kao pripadnici neke druge etničke grupe. Jedan deo uočenih promena u raznovrsnosti bi mogao biti rezultat promena u načinu kako ljudi identifikuju sami sebe, iako se sam broj stanovništva nije promenio. Čak ni demografski uzroci promena nisu jasni. Najlakše je pripisati ih migracijama zbog istorijske bliskosti ratova i velikog broja izbeglica, kao i zbog duge istorije etničkih migracija u SFR Jugoslaviji. Ali isto je tako sigurno da različite stope nataliteta i mortaliteta igraju ulogu. Sigurno je da na Kosovu i Metohiji, i pored dokazanog migratornog kretanja, pomak ka vrlo malom udelu Srba u odnosu na Albance predstavlja delimično rezultat većeg nataliteta Albanaca i, zbog toga što je srpska populacija u proseku starija, moguće viših stopa mortaliteta Srba. Slični scenario bi mogao da objasni i deo promena u drugim regionima, kao na primer u Bosni i Hercegovini i u Makedoniji. Na žalost, mi ne možemo dekomponovati promene u etničkim udelima putem standardnih demografskih faktora, nataliteta, mortaliteta i migracija, na svim agregacionim nivoima i za svaku etničku grupu. Podaci za ovakvu analizu nisu dostupni javnosti.

Međutim, cilj ove diskusije nije toliko usmeren na uzroke promena u etničkoj strukturi već u implikacijama koje su ove promena mogle da imaju u raspadu države. Može se videti da u većini regiona sa izrazitim primerom Kosova i Metohije raznolikost populacije je ili ostajala ista ili se uvećavala, ali u celini, se uvećavala. U kakvom su odnosu ove promene sa političkim događajima i raspadom države?

Najdirektnije rečeno, da li se Jugoslavija raspala *uprkos* svom razvoju u pravcu višenacionalne, raznolike populacije ili se raspala *zbog* ovakvog smera razvoja populacije? Kao treća mogućnost, da li su ove promene u etničkoj strukturi sasvim nevezane sa raspadom iako je on imao formu etničkog konflikta?

Ovakva pitanja se ne mogu postavljati bez osvrta na istorijski kontekst događaja. Tradicionalni nasebinski obrazac na Balkanu je monoetnički i ako nije naselje onda je mahala. Jedno naselje je monoetničko zato što je u velikoj meri sastavljeno od rođaćkih grupa po ocu koje su u nacionalno endogamnom sistemu i po definiciji nacionalno homogene. Uistinu, čak i u mešovitim brakovima između rođaćkih grupa po ocu obično se očeva deca uključuju u njegovu etničku grupu, a ne u grupu iz koje je majka došla. Monoetničnost je sačuvana čak i u uslovima ekstenzivne migracije, naročito kada se javlja na nenaseljenoj teritoriji ili tamo gde migracija zamenjuje prethodnu etničku grupu. Ovo je klasični obrazac migracije Srba pod Otomanskim pritiskom. Ono što se može videti u podacima koji su predmet analize je propadanje ovog tradicionalnog prevashodno seoskog sistema etničke homogenosti.

Važno je zabeležiti da iako se etnička raznolikost uvećavala tokom četiri popisa stanovništva uključena u ovu analizu, pomak od monoetnične seoske društvene zajednice ka urbanom pluralističkom društvu nije daleko odmakao. Od 100.623 naselja obuhvaćenih popisima 26.922 ili 27% su bila monoetnička. Ostatak od 58.979 ili 59% je sadržao od 2 do 5 etničkih grupa. Samo je preostalih 14.722 ili 15% sadržalo više od 5 nacionalnih grupa.¹³

Iako smo svesni da je masovni antagonizam između različitih etničkih grupa u SFR Jugoslaviji najverovatnije postojao, mi nemamo dokaze da se i uvećavao u pravcu otvorenog nacionalnog predubeđenja ili se to bar nije očitivalo pre početka samog sukoba. Sa druge strane ne posedujemo dokaze da se antagonizam umanjivao. Već, na protiv imamo obilje dokaza za ekonomski baziran politički nacionalni sukob između republika i pokrajina, uvećavan posle fiskalne krize nastale u 1980-im godinama, koji bi se mogao smatrati etničkim sukobom, ali samo zato što je svaka republika imala sopstvenu konstitutivnu etničku grupu (narod). Verovatno je da su ovi konflikti između etnički određenih političkih zajednica stvorili mogućnost političkim vođama da izraze političke i ekonomske sukobe u obliku nacionalnih sukoba (u američkoj politici ovo se zove "igrati na rasnu kartu"). Ukoliko je ovo bio slučaj, onda je običan čovek najpre imao malu ulogu u raspadu države, i bio je uvučen u to od strane svojih političkih vođa u njihovom traženju ekonomske dobiti, nezavisnosti i moći.

Zaključak

Ovaj rad razmatra jednu zagonetku. Osnova zagonetke je u postojanju istorijski bazirane etničke homogenosti na najnižem teritorijalnom nivou (selo ili mahala) koje postoje stotinama godina unazad a možda i hiljadama godina. Pod uticajem modernizacije i prelaska u industrijsko i sve više urbano društvo, lokalna raznovrsnost stanovništva je počela da se uvećava. Istovremeno, različiti regioni imaju različite političke istorije. Tendencija ka većoj raznovrsnosti se ranije javila na Kosovu i Metohiji u odnosu na druge regione SFR Jugoslavije, gde je to postalo očigledno u periodu između 1981. i 1991. godine. Neke promene su delimično mogle nastati kao rezultat izmena u izjašnjavanju o sopstvenoj nacionalnoj pripadnosti, neke zbog razlika u natalitetu i mortalitetu pojedinih etničkih grupa, ali verovatno najveći razlog leži u samim migracijama. Pitanje na koje nemamo odgovor glasi: da li je odnos između nacionalnih grupa doveo do etničkog sukoba i

¹³ Procena za više od pet grupa je donja granica, jer je u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj 1991. dato samo 5 grupa. Ali, bitno je, takođe, istaći da je smanjenje sa 11 na 5 kategorija uticalo samo na 15% stanovništva.

Pitanja nastala analizom etničke strukture stanovništva u SFR Jugoslaviji 23

političkog separatizma, ili je politički separatizam podstican ekonomskim takmičenjem vodio u etnički konflikt? Da li je raspad SFR Jugoslavije počeo na dnu ili na vrhu političke hijerarhije? Da li se cena raspada u ljudskim životima mogla izbeći da je ekonomska kriza iz 1980-tih bila veštije vođena ili da je Evropska Unija ponudila mehanizme ekonomske stabilizacije?

Literatura

- ALLCOCK, J. B. (2000). *Explaining Yugoslavia*, (New York: Columbia University Press).
- BOTEV, N. 1994. "Where East Meets West: Ethnic Inter-marriage in the Former Yugoslavia, 1962 to 1989", *American Sociological Review*, 59, pp. 461-80
- DENITCH, B. (1994). *Ethnic Nationalism and the Tragic Death of Yugoslavia*, (Minneapolis and London: University of Minnesota Press).
- HAMMEL, E. A. (1993). "Demography and the Origins of the Yugoslav Civil War", *Anthropology Today*, 9, pp. 4-9.
- HAMMEL, E. A. (1997). "Ethnicity and Politics: Yugoslav Lessons for Home", *Anthropology Today*, 13, pp. 5-9.
- HAMMEL, E. A., M. Stevanović (2004). "The Migration of Serbs and Albanians within and between Kosovo and Inner Serbia", in: G. Brunet, M. Oris, A. Bideau (eds.) *Les minorités – minorities*, (New York: Peter Lang), pp. 145-174.
- MRĐEN, S. (2002). "Narodnost u popisima: promenljiva i nestalna kategorija", *Stanovništvo*, br.1-4, god. XL, str.77-103.
- PETROVIĆ, R., M. Blagojević (1992). *The Migration of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija: Results of the Survey Conducted in 1985-1986*. (Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Department of Social Sciences).
- SIMIC, A. (1994). "The Civil War in Yugoslavia: Do Ostensibly High Rates of Inter-marriage Obviate Ethnic Hatreds as a Cause?", *Anthropology of East Europe Review*, 12, pp. 33-34.
- SZS (1998). *Popis 1991*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku) CD ROM izdanje.

Eugene A. Hammel, Carl Mason, Mirjana Stevanović

Pitanja nastala analizom etničke strukture stanovništva u SFR Jugoslaviji

R e z i m e

Etnička raznolikost u SFR Jugoslaviji, merena informacionom entropijom, na nivou naselja, opštine i regiona se uvećavala u mnogim regionima u periodu od 1961. do 1991. godine (bez podataka za Sloveniju, Makedoniju i Kosovo i Metohiju za 1991. godinu). Vojvodina je etnički najraznolikija, a Slovenija je najmanje. Izuzetak je Kosovo i Metohija, gde se etnička raznolikost koja je pokrenuta ozbiljnim nacionalnim konfliktom smanjuje u periodu od 1961. do 1981. godine. Takođe se pokazuje izvesno umanjeno u etničkoj različitosti u 1991. godini koje je moglo nastati migratornim kretanjima u očekivanju nasilja. Ovo upadljivo rasprostranjeno i dosledno povećavanje u etničkoj raznovrsnosti dovodi u pitanje često isticano stanovište da je do etničkog pucanja i raspada Jugoslavije dovela dugopostojeća nacionalna mržnja među širokim narodnim masama. Naprotiv, ovde je predloženo stanovište po kojem je raspad Jugoslavije proizašao iz nadmetanja među političkim vođama, a bio podstaknut ozbiljnim ekonomskim teškoćama koje su ih u potrazi za političkom podrškom vodile potenciranju nacionalne pripadnosti. Ovom analizom autori podkrepljuju viđenje po kojem je raspad Jugoslavije tekao od vrha ka dnu, a ne od dna ka vrhu političke hijerarhije.

Ključne reči: *eticitet, etnička različitost, informaciona entropija, Jugoslavija*

Eugene A. Hammel, Carl Mason, Mirjana Stevanović

Questions from an Analysis of Ethnic Distributions in the Former Yugoslavia

S u m m a r y

Ethnic diversity in the former Yugoslavia, measured as informational entropy, increased in most regions at the level of the naselje, the opština, and the region, 1961-1991 (no useful data for Slovenia, Macedonia, and Kosovo in 1991). Vojvodina is the most diverse region, Slovenia the least. An exception to the increase is Kosovo-Metohija, where diversity decreased 1961-1981, driven by already serious interethnic conflict. There is some diminution of the increase in diversity in some regions in 1991, possibly because of refugee flows in anticipation of the impending violence. This rather broad and steady increase in diversity leads to questions about the view that pre-existing ethnic hatreds among broad segments of the population led to the ethnic fracturing and collapse of Yugoslavia. Instead it suggests that this fracturing may instead have been the result of competition between political leaders, stimulated by serious economic difficulties, leading them to emphasize ethnicity in their search for popular support. From this the authors support the view that the collapse of Yugoslavia was from the top downward, not from the bottom upward.

Key words: *ethnicity, ethnic diversity, informational entropy, Yugoslavia*